

CUVÂNTUL CARE VINDECĂ

Profesor dr. Constantin Octavian Luca

Comportamentul uman se poate reduce generic la trei motivații: 1) nevoia de securitate, 2) impulsul de reproducere și 3) dialogul cu eternitatea. Dacă primele două sunt prezente și la animalele superioare, dialogul cu eternitatea este specific doar omului. Între cele trei motivații ale acțiunilor umane se realizează numeroase interferențe. În rândurile de mai jos, vom arăta doar unele aspecte ale imperativei nevoi de securitate și salvarea prin credință, între nevoia de securitate și dialogul cu eternitatea.

Nevoia de securitate este reprezentată de o alertă permanentă care, atunci când detectează o primejdie, devine primordială în fața oricărei alte trăiri. În asigurarea liniștii față de diferitele amenințări, dar în special față de cele izvorâte din nevoile existențiale, individul om n-a găsit, din cele mai vechi timpuri, decât două speranțe: în credință și în știința sub forma unei cunoașteri empirice, speculative, aflată în posesia conducătorului religios, singurul care se adresa nemijlocit divinității. „În genere, însă, triburile primitive cunosc mai puțin sacerdoțiul subtil, funcția preoțească rămânând în sarcina șamanilor¹⁷”. Să precizăm: a șamanilor cu atribute atât de cult, cât și de vindecători. De la descântecul ritualurilor comunităților primitive, de la magia albă (cea menită să aline, în contrast cu magia neagră cu intenții distructive), taumaturgi de tot soiul au încercat să înduplece divinitatea de a îndepărta răul din suferind, ba mai mult, practicile păgâne, inclusiv sacrificiile umane, veneau și în scop profilactic: să ferească din timp de rău comunitatea. Însă aceste activități erau toate îndreptate doar spre vindecarea trupului considerat separat, fără legătură cu psihicul. Cum taumaturgul reprezenta nădejdea, puternicii mitologiei, precum și stăpânii lumești, asemenea regilor de mai târziu, erau percepuți cu miraculoase puteri tămăduitoare. În antichitatea târzie, când au apărut vindecătorii cu statut de medic, acest lucru a devenit și mai evident: lipsiți de o învățătură instituționalizată, doctorii deprindeau practica „furând” meseria, asemenea ucenicului de la maestru: fie maestru itinerant, fie *magister docens*, maestrul ce-i învață pe ceilalți, o celebritate în domeniu care amesteca logica, retorica, botanica, anatomia, precum și un soi de zoologie comparată cu

elemente preluate din ritualurile magice. În paralel, vrăjitorii, șamanii, magii, rabinii, preoții, misterele de genul celor eleusine, dar mai ales sfinții creștini reputau succese spectaculoase prin acțiuni tămăduitoare asupra sufletului. Prin puterile pe care le etalau, la fel ca și puternicii mitologici, și puternicilor pământeni li se atribuiă prerogative tămăduitoare, modul cum puteau fi priviți drept „aleșii Domnului” - „trimișii Domnului pe pământ”, asemenea regilor taumaturgi.

Dar încă înainte de a se fi petrecut acest lucru, în *Republica* lui Platon medicina și religia sunt puse într-un just echilibru, unde cel ce vindecă se ocupă nu numai de trup, ci, în egală măsură, și de suflet. Și, astfel, încetul cu încetul, primele spitale își găsesc adăpost pe lângă mănăstiri și, chiar mai mult, apar ordine călugărești dedicate alinării suferințelor mirenilor. În evul mediu, medicul devine – ca și în vremurile vechi – cel ce se ocupă de tratarea bolnavilor. „Se poate spune că o mare parte dintre cercetătorii care au contribuit la reparația și dezvoltarea ansamblului științei mai târziu, în Renaștere, au fost, pe lângă clerici, medicii”. Deci, „pe lângă clerici, medicii”, un parteneriat care n-a putut fi tăgăduit nici în cele mai agresive perioade împotriva religiei. Treptat, îngrijitoarele, surorile, asistentele sunt maici. Istoria instituțiilor de sănătate nu poate fi prezentată fără conlucrarea dintre cler și medic. Nici astăzi, când știința a realizat progrese pe care nu cu mult timp în urmă nu ni le puteam imagina decât în sfera literaturii științifico-fantastice, nici astăzi vindecarea trupului nu este de conceput fără vindecarea sufletului. Psihologii au relevat răspunsuri punctuale din sfera psihicului la provocările somatice. Terapiile sunt îndreptate spre refacerea echilibrului trupului cu sufletul.

Încă din cele mai vechi timpuri, omul, deosebindu-se de animal (și) prin dialogul cu eternitatea, își căuta atât liniștea trupească, cât și cea spirituală prin mijlocirea celor ce se manifestau drept mesageri ai divinității. În „Siberia, Oceania, Africa, șamanismul reprezentat și în America precolumbiană este un sistem universal de relaționare cu divinul. Acești preoți-vrăjitori sunt în același timp ghicitori și vindecători, ei anunță viitorul și repară trecutul. Prin extaz, ei ajung în supranatural și, prin mască, se identifică animalului. Aceste conexiuni cu inumanul umanizează planeta și transformă forțele ostile în prieteni ai omului³.”

În antichitate, lumea se îndrepta cu speranță spre marele templu de la Menutis (lângă Alexandria), vestit pentru însănătoșirile asociate zeiței Isis. Sau se îndrepta spre numeroasele altare ale lui Esculap. Și creștinismul a preluat această tradiție, simbolul lui Esculap (șarpele încolăcit pe o cârjă) este preluat și pus în legătură cu Iisus. Și, astfel, deja din zorii creștinismului, vindecările joacă un rol deosebit de important: începând cu Iisus, numeroși sfinți realizând prin cuvânt și/sau atingere minunile tămăduirilor. În textele Evangheliilor, Mântuitorul săvârșește numeroase vindecări și exorcisme, fapte

ce sunt văzute ca manifestări ale venirii Împărăției. După cum afirma Mihai Drăgănescu, „conștiința fundamentală a existenței este ființa prin excelență, dincolo de viață și, implicit, de moarte⁴”.

Cum atât la evrei, cât și la primii creștini, boala era considerată o acțiune demonică asupra omului, Biserica a socotit validă vindecarea de boala trupului doar asociată cu vindecarea sufletului, vindecare la care suferindul să contribuie prin pocăință și rugăciune.

Faptele Apostolului Pavel, Faptele lui Ioan etc. vin într-o continuare asumată a vindecărilor săvârșite de Iisus. „În Evangheliile, vindecările lui Iisus, precum exorcismele pe care le înfăptuiește, sunt prezentate drept manifestări ale venirii Împărăției. El nu este un vindecător *per se*, ci mai degrabă arată că vindecările sunt un <semn> al autorității Sale.” (Mc.Gukin, 354-55) Și iată în Marcu 2, 11-12: „Ție îți poruncesc” a zis El slăbănogului – scoală-te, ridică-ți patul și du-te acasă! Și îndată slăbănogul s-a sculat, și-a ridicat patul și a ieșit afară în fața tuturor; așa că toți au rămas uimiți și slăveau pe Dumnezeu și ziceau <Niciodată n-am mai văzut așa ceva>!” Minunile izbăvirilor din suferință săvârșite de Iisus sunt atât de notorii încât au intrat și în tezaurul artistic, în imaginile din biserici ori în tablourile din marile muzee ale lumii. Un exemplu din cele foarte numeroase: El Greco (Dominicos Theotocopoulos) *VINDECAREA ORBULUI*, ulei pe pânză (1570-1575), Galleria Nazionale, Parma. Minunea aceasta ne este povestită cu tâlc de către Sf. Evanghelist Ioan (9, 1 ș. u.), căci Mântuitorul nu i-a dat bietului cerșetor numai lumina vederii, ci și cea a înțelegerii și credinței.

În *Actele Martirilor*, credincioșii se pregăteau pentru izbăvire de la cei ce urmau să primească martiriul, ei înțelegând prin aceasta un semn de apropiere de Divinitate. După cum arată Pr. John Anthony McGuckin, un loc cu totul privilegiat în credința oamenilor în vindecările miraculoase l-au jucat asceții, putând fi citați Atanasie, *Viața lui Antonie* 80, Grigorie al Nyssei, *Viața lui Grigorie Făcătorul de minuni*, 46, 916, Ieronim, *Viața lui Ilarie* 8, 8. etc. Astfel, de pildă, se povestește despre un ucenic, Eutih, care deși a căzut ca mort de la catul al treilea al clădirii, a fost readus la Viața de Pavel, „iar lucrul acesta a fost pricina unei mari mângâieri” *Faptele Apostolilor* (20, 7.).

Începând cu secolul al IV-lea, șablonul dublu al vindecărilor devine normativ: „În primul rând, vindecarea a fost acceptată ca fiind o continuare a milei pe care Dumnezeu o manifestă în Biserică, înțelegându-se ca vestitoare a unei creații noi, și a fost, prin urmare, socotită drept ceva ce ar trebui să fie ușor accesibil ca slujbă de rugăciune sau Taină (mirungerea și Euharistia reprezentau canalele principale), prin intermediul invocației rostită de preot. Existau astfel multe ritualuri de vindecare în cărțile de cult ale Bisericii din cele mai vechi timpuri. În al doilea rând, oricum, actul de vindecare era încă privit ca fiind un fenomen miraculos, o intruziune specifică Împărăției lui Dumnezeu, având

scopul special de manifestare a epifaniei sau de a naște credința⁵⁷. A urmat preluarea, în conștiința credincioșilor, a puterii vindecătoare de către moaștele sfinților, născând instituția pelerinajelor prezentă și astăzi, în epoca altor miracole, în epoca miracolelor științifice.

Biserica s-a apropiat tot mai mult de așezămintele de sănătate. (Cum a fost *Cuvântarea a XVI-a* a lui Grigorie din Nazianz care a dus, pe de o parte, la susținerea materială și, pe de altă parte, la susținerea teologică pentru leprozeria lui Vasile al Cezareei sau cum a fost, începând cu domnia lui Iustinian, când „supravegherea episcopală a spitalelor a devenit tot mai mult un aspect al organizării eparhiale” – cf. Mc.Guckin, op. cit.). „Puterea atribuită sacralului de opinia generală a îmbrăcat uneori un caracter de temut și penibil; de cele mai multe ori, însă, e de înțeles că era privită ca binefăcătoare. Or, există o binefacere mai mare și mai sensibilă decât sănătatea? Oamenii au atribuit cu ușurință o putere vindecătoare la tot ceea ce participa – indiferent în ce grad – la o consacrare oarecare. Pâinea și vinul de la împărtășanie, apa de la botez, cea în care officiantul își muiase mâinile după ce atinsese sfintele daruri, degetele preotului însuși au fost privite ca tot atâtea leacuri. Chiar și în vremea noastră, în anumite provincii, praful strâns din biserică și mușchiul care crește pe pereții acesteia sunt socotite că se bucură de aceleași însușiri⁶.” (Marc Bloch)

După vindecările miraculoase ale Mântuitorului, slujirea vindecării (cf. Iacov 5, 14-16) a fost tot mai mult restrânsă la bătrânii comunității, tămăduirea fiind concepută sacramental cu ajutorul ungerii realizate de prezbiteri. Apoi, însă, vindecarea era așteptată de la asceți, de la cel ce avea puteri mijlocitoare asemenea vechilor profeti, iar despre vindecare și, mai ales despre arta vindecării, găsim pasaje în cele mai vechi cărți de rugăciune.

Despre Sfântul Evanghelist Luca, considerat a fi primul iconar și mare medic, ni se arată că a izbăvit de boli numeroși oameni în misiunile sale propovăduitoare din Roma, Grecia și Egipt, la Tebaida și Lidia, chiar și după ce a plecat la cele veșnice! (Nu degeaba, în Epistola către Coloseni, Apostolul Pavel îl numește pe Luca „doftorul prea iubit”, Col, 3, 14.) Împăratul Constantin, fiul lui Constantin cel Mare, a adus la Constantinopol moaștele lui Luca de la locul unde a fost îngropat și unde ploua cu colirul vindecător pentru betșugurile ochilor. Un anume Ananie, slujitor la curte, grav bolnav a rugat să fie dus la procesiunea aducerii moaștelor Sfântului Luca. „Ananie a ajuns lângă raclă și, atingându-se, s-a vindecat miraculos. Nu a plecat imediat, ci a rămas în continuare, mulțumind Sfântului și fiind el însuși unul dintre cei care au dus pe umeri racla până la biserică unde au fost așezate.”

De asemenea, Sfântului Nicolae i s-a adăugat apelativul „Vindecător și dăruitor femeilor ce vor să aibă copii”. Chiar și în presa scrisă, dar mai ales în cea electronică, sunt semnalate numeroase vindecări miraculoase în urma rugăciunilor către acest sfânt.

În general, vindecările miraculoase sunt atribuite doar celor ce sunt în strânsă legătură cu sfințenia. „Concepția despre regalitatea sacră și miraculoasă (...) a traversat întreg evul mediu, fără să piardă nimic din vigoare; dimpotrivă, întreg acest tezaur de legende, de *rituri vindecătoare*, de credințe pe jumătate savante, pe jumătate populare, care constituia o mare parte din forța morală a monarhiilor, n-a încetat deloc să se amplifice” (Bloch, p. 180) Așadar omul uns rege ajunge în conștiința vremii să aibă atributele pe care le au doar sfinții. Și, astfel, și ei vindecau, de pildă, prin atingere.

„Se consideră că mesajul terapeutic adus de religie este esențial în alinarea eșecului existențial, al sentimentului că viața nu are sens, că este o pierdere de timp, a înstrăinării față de lume, față de alții, a pierderii sensului muncii, activității, dragostei, a dezorientării și pierderii direcției. Foarte multe persoane cu tulburări psihice severe găsesc în religie sursa regăsirii identității și înțelesului vieții. Minimalizarea acestor aspecte poate conduce clinicianul la ignorarea unui aspect esențial al reconstrucției și redefinirii multora dintre adresanții serviciilor de sănătate mentală. Pentru mulți dintre aceștia, spiritualitatea și religiozitatea reprezintă motivația și susținerea procesului de recuperare și oferă o certitudine viitorului personal”⁷⁷. (Radu Vraști)

În masiva sa lucrare, *Millennium Istoria lumii în mileniul nostru*, Felipe Fernández-Armesto extinde scena lumii pe întregul mapamond, iar tema noastră se dovedește universală⁸.

Succesul în vindecare prin truda îngemănată a preotului și a medicului a fost relevată și de un autor cu mare influență în secolul XX, psihologul Carl Gustav Jung, care, în cartea sa despre analiza viselor, recomandă ca un preot să-și îndrume credincioșii cu afecțiuni de natură psihică către medic și psihoterapeut, la fel cum aceștia din urmă să le propună ajutorul slujitorilor Domnului.

Drumul vindecărilor pilduitoare de la cuvânt prin faptă la tămăduire este itinerarul parcurs de vindecătorii biblici. Cuvântul este calea de apropiere față de bolnav, o cale care trebuie să permită întâlnire pe de o parte, dintre oferta dragostei, înțelegerii și bunătăți dinspre vindecător și, pe de altă parte, acceptarea, înțelegerea și încrederea dinspre bolnav. Fapta este conținutul concret al acelei oferte. Tămăduirea reprezintă victoria asupra răului în urma primirii încrederii în dragostea Domnului.

În acest sens, sunt exemplare cuvintele Mitropolitului Hierotheos Vlachos: „Constat zilnic măsura în care creștinismul (în special Ortodoxia, care îi păstrează esența) recurge din ce în ce mai mult la psihoterapie; altfel spus, pe zi ce trece, observ că Ortodoxia se transformă într-o știință medicală”⁹⁷.

Cam pentru același deziderat a militat și marele fiziolog român Nicolae Paulescu: vorbindu-le studenților și discipolilor săi, el a repetat mereu: „Îngrijiți-l pe bolnav nu ca pe un frate, ci ca pe Însuși Dumnezeu!: Când veți intra în vreun spital, dezbrăcați-vă de patimile de cupiditate și de orgoliu,

lepădați-vă și de trândăvie și dați-vă cu totul bolnavilor, căroră să le fiți recunoscători dacă, îngrijindu-i, vă vor permite să vă instruiți. Urmând preceptele carității, îngrijiți pe bolnavul mizerabil, nu ca pe un om, nu ca pe un frate care suferă, ci ca pe Însuși Dumnezeu...“.

În Ezechiel 47 ni se vorbește despre „o apă care curge spre ținutul de răsărit, se coboară în Araba și se varsă în mare. Și vărsându-se în mare, apele se vor vindeca. Orice făptură vie, care mișună acolo unde curge râul, va trăi”. Însă important este de unde vine apa aceea minunată: „apa ieșea de sub pragul casei, dinspre răsărit, căci fața casei era spre răsărit. Apa se pogora de supt partea dreaptă a casei înspre partea de miazăzi a altarului”. Așadar, apele vindecării vin dinspre altar! Dar deja în *EZECHIEL 36:25-27* este scris că Dumnezeu, transformând legea în har, le promite evreilor cu inima împietrită: „VĂ VOI STROPI CU APĂ CURATĂ, ȘI VEȚI FI CURĂȚIȚI; VĂ VOI CURĂȚI DE TOATE SPURCĂCIUNILE VOASTRE ȘI DE TOȚI IDOLII VOȘTRI. VĂ VOI DA O INIMĂ NOUĂ, ȘI VOI PUNE ÎN VOI UN DUH NOU; VOI SCOATE DIN TRUPUL VOSTRU INIMA DE PIATRĂ, ȘI VĂ VOI DA O INIMĂ DE CARNE.” Iată de ce apele vindecării vin dinspre altar.

Cum altfel? Cum altfel, când, din punct de vedere filosofic, există un raport nemijlocit în înțelegerea subiectului cu obiectul, făcând posibilă înțelegerea atribuită semnificațiilor¹⁰. Or, nu te poți ocupa separat de subiect, fără a lua în seamă obiectul, la fel cum este valabilă și reciproca: obiectul nu are nici măcar sens în afara subiectului. Drept consecință, nu poți separa terapia asupra trupului de terapia asupra sufletului, *nu poți separa munca medicului de cea a preotului*. În evul mediu, când una dintre procedurile cele mai uzitate de către doctori era „luarea de sânge” pentru „a scoate răul din corpul suferindului”, asta după ce, în veacul al XIII-lea, rănile deschise erau înfășurate în cârpe murdare cu scopul de a provoca puroiul spre a fi eliminat, puroi ce, ieșind din trup, se credea de asemenea că va extrage împreună cu el și răul, la fel ca aceste tehnici de sperata evacuare a materiei malefice, era considerată binefăcătoare și exorcizarea răului din spirit. Prima procedură era atribuită doctorului sau spițerului, cea de a doua Bisericii. Mai târziu, prin psihanaliză se încearcă extragerea unor „tumori psihice” adânc îngropate în subconștient, la fel cum chirurgul elimină tumoarea fizică. Exorcizarea de către preoți este de multe ori prezentată caricatural în industria cinematografică, însă latura cathartică, de curățire binefăcătoare a spovedaniei nu poate fi nicidecum ignorată. La fel cum nici pacea oferită de isihasm nu poate fi negată. Soteriologia, mântuirea prin teologie vine mereu în sprijinul izbăvirii de rău: de răul fizic și de răul sufletului. La fel cum ispășirea, în sensul de „readucere a celor despărțite la un tot unitar”, adică *reconcilierea* în cel mai profund înțeles al cuvântului, reprezintă, totodată, și scopul vindecării.

Vindecarea este o misiune provenind din *iubirea aproapei*. Pornind de aici, au apărut și primele misiuni sanitare sub oblăduirea bisericii, așa cum Ordinul Cavalerilor Ospitalieri ai Sfântului Ioan a apărut din dorința de a se ocupa de grija față de cruciații și pelerinii veniți la Sfântul Mormânt, spitalele au fost deservite de maici, multe dintre ele fiind încă și astăzi sub patronajul direct al unor patroni spirituali și a unor structuri religioase. De asemenea, propovăduind cuvântul, misionarii și misionarii medici cutreieră lumea și ajută aproapele aflat în suferință¹¹.

Trăim o epocă în care globalizarea și progresele uimitoare ale științei tind tot mai acut să scape de sub control, punând noi și noi probleme de supraviețuire: probleme tehnice, dar și probleme existențiale. Cum prin cunoașterea științifică se sondează tot mai adânc realitatea materială, există riscul de a se pierde privirea de ansamblu. („Pe vremuri se cunoștea puțin despre mult, pe când astăzi se cunoaște mult despre puțin!”) Relația dintre știință și religie, dintre tehnică și credință, privită multă vreme – și mai ales în ultimele decenii – drept ireconciliabilă, se dovedește astăzi o condiție esențială pentru supraviețuirea omenirii. Și – miracol! – interpretarea tot mai frecventă a descoperirilor științifice prin prisma teologiei dovedește că noile cunoștințe materiale nu sunt defel incompatibile cu viața spirituală, cu religia. Și dovedește că știința și credința nu pot fi tratate separat. Iar exemplul alinării împreună a suferințelor trupului cu cele ale spiritului nu este decât prezentarea punctuală cea mai elocventă a acestui adevăr.

În ultima vreme, o serie de cercetări realizate în universități prestigioase relevă unitatea dintre religie și știință. „Neurologii au fost primii care au studiat experiența religioasă, descoperind o *legătură între epilepsia lobului temporal și apariția neașteptată a interesului religios* la pacienți. Într-o carte publicată încă în 2001, intitulată *Why God Won't Go Away (De ce Dumnezeu nu va dispărea)*”, Andrew Newberg, cercetător la Universitatea din Pennsylvania, împreună cu Eugen d'Aquili, afirma că experiențele spirituale sunt pur și simplu consecința (inevitabilă) a configurației cerebrale (*Creierul uman a fost configurat din punct de vedere genetic să încurajeze credința religioasă*) și până și o simplă rugăciune are un efect remarcabil la nivel cerebral¹².” De asemenea, studiile realizate de Dean Hammer (Oxford University National Center Institute) publicate sub sintagma „Gena lui Dumnezeu”, relevă că dopamina și serotonina condiționează nivelul de spiritualitate, iar *gena care reglează producția lor; Vmat2*, fiind pomenită „Gena a lui Dumnezeu”¹³. Faptul că asemenea informații apar chiar și în presa generalistă, dedicată marelui public, dovedește nu că religia se poate explica științific, ci că ambele aceste preocupări umane coexistă organic. (Religia „nu se explică științific”, ea, religia, operând cu alte instrumente decât știința! Pentru că, după cum spunea Hegel în *Filosofia religiei*, „Religia este știința spiritului despre sine ca spirit”.)

Știința înlesnește atingerea unor aspirații din lumea materială, medicina alină suferințele și prelungeste viața concretă, sensul vieții, religia operează în adâncul sufletului și dă stabilitate tradițiilor, conștiinței prezentului și speranței de viitor. Știința și religia fac trecerea de la animal la om și asigură echilibrul unei lumi cu posibilități tot mai agresive.

„Ne rămâne nouă datoria ca prin trudă, credință, smerenie și umilință să păstrăm ceea ce Divinitatea ne-a hărăzit și dăruit ca miracol al existenței, viața pe acest pământ¹⁴.”

Dar, să nu uităm niciodată: „La început era cuvântul și cuvântul era la Dumnezeu și Dumnezeu era cuvântul”! Cuvântul care vindecă!

Note bibliografice:

- 1 Victor Kernbach, *Biserica...*, Editura Politică, București, 1981, p. 413;
- 2 Edmond Nicolau (coordonator) *Istorie sumară a dezvoltării științei*, Editura politică, București, 1983, p. 276
- 3 Odon Vallet, *Primele religii*, Univers, 2003, p. 61
- 4 Apud Ionuț Vulpescu, Noul umanism sau întâlnirea dintre știință și religie, Teza de doctorat,
- 5 Pr. John Anthony McGuckin, *Dicționar de patristică*, Doxologia, Iași, 2014, pp. 533-536;
- 6 Marc Bloch, *Regii taumaturgi*, Polirom, Iași, 1997, pp.54-55;
- 7 Radu Vraști, *Relația dintre religiozitate, spiritualitate și sănătatea fizică mentală*, (Huron-Perth Healthcare Alliance, Special Services Unit, Stratford, Ontario, Canada)
- 8 Felipe Fernández-Armesto, *Millennium Istoria lumii în mileniul nostru*, Goldmann Verlag, 2005;
- 9 Mitropolit Hierotheos Vlachos, *Psihoterapia ortodoxă – Știința Sfinților Părinți*, Editura Învierea – Arhiepiscopia Timișoarei, 1998, p. 21;
- 10 vezi Enciclopedie de filosofie și științe umane, DeAgostini, Ed. All Educational, București, 2004, p. 1076;
- 11 Vezi și Ulrike Rathjen despre primele spitale din evul mediu, în *1000 Jahre Europäische Geschichte*, Hrsg. Ulrike Muller-Kaspar, Das 13 Jahrhundert, Tosa, 2001;
- 12 Cecilia Stroe, *Gena lui Dumnezeu. Religia se poate explica științific*, ziarul Adevărul, 03.10.13.
- 13 Idem.
- 14 Prof. dr. Constantin Octavian Luca, *Pline de încercări sunt căile Tale, Doamne*, p.45.